

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Mart/March 2024, s. 11: 57-80

Klasik Arapçanın Empatik İki Konsonu /ض/ ve /ظ/ Fonemleri Özelinde Kur'ân'ın
Fonolojik Yapısına Kısa Bir Bakış

A Brief Overview of the Phonological Structure of the Qur'an with A
Special Focus on the Two Empathic Consonants /ض/ and /ظ/ of the
Classical Arabic

Soner AKDAĞ

Dr., Bağımsız Araştırmacı, Arap Dili ve Edebiyatı
PhD, Independent Researcher, Arabic Language and Literature
Türkiye

turkology@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3403-5976

DOI: 10.56720/mevzu.1375973

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 14 Ekim / March 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 13 Aralık / June 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Mart / March 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Mart / March

Atıf / Citation: Akdağ, Soner . "Klasik Arapçanın Empatik İki Konsonu /ض/ ve /ظ/
Fonemleri Özelinde Kur'ân'ın Fonolojik Yapısına Kısa Bir Bakış". *Mevzu: Sosyal
Bilimler Dergisi*, 11 (Mart 2024): 57-80. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1375973>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Kur'ân Arapçası ya da Klasik Arapça (CA), empatik konsonantları açısından oldukça zengin bir yapı arz eder. Fonetik keyfiyetleri yönüyle diğer konsonlardan daha farklı bir husûsiyet arz eden bu fonemler; fonolojik görevleriyle de Kur'ân'ın derin semantik dünyasının şekillenmesinde mühim bir role sahiptirler.

Kur'ân-ı Kerîm kıraatinin en önemli konularından birini oluşturan *empatik* sesler ya da diğer bir söyleyişle *tefḥîm* ve *isti'lâ* sıfatlarına sahip konsonantlar içerisinde /ض/ ve /ظ/ fonemleri, artikülasyon mekaniği açısından birtakım benzerlikler arz etmeleri sebebiyle karıştırılsalar da fonolojik görevleri dolayısıyla da birbirlerinden ciddi farklılıklarla ayrılırlar. Söz konusu /ض/ ve /ظ/ fonemleri, Arap dili tarihinin ilk dönemlerinden beri, hem fonetik ve hem de fonolojik özellikleri açısından geniş araştırmalara konu edilmiş ve hemen her devirde bu sesler üzerine müstakil kitapçıklar kaleme alınmıştır. Bu araştırmada da aynı konunun modern dilbilim bulguları ve kıraat bilimi çerçevesinde yeni bir analizi yapılacaktır. Söz konusu sesler hem fonetik açıdan karşılaştırılacak hem de bu seslerin değişimleri neticesinde oluşabilecek fonolojik farklılıklar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fonoloji, Fonetik, Sesbirim, Arap Dilbilimi, Tecvid, Kıraat.

Abstract

Arabic is a language that is quite rich in terms of emphatic consonants. In classical tajweed and qira'at literature, emphatic consonants are generally highlighted by their attributes of "isti'lâ" and "tefḥîm". The number of consonants possessing these attributes is 6. These are the phonemes "ص" (ṣād), "ض" (ḍād), "ط" (ṭā'), "ظ" (ẓā'), "ع" (ghayn), and "ق" (qāf). Finding the same or similar phonemes in other world languages is either very difficult or impossible. In this aspect, Arabic typologically exhibits significant differences from other world languages.

Qur'anic Arabic or Classical Arabic (CA) has a very rich structure in terms of emphatic consonants. These phonemes, which have a different pho-

netic characteristic than the other consonants, have an important role in shaping the deep semantic world of the Qur'an with their phonological functions.

Among the emphatic sounds, which constitute one of the most important topics of Qur'anic pronunciation, or in other words, among the consonants with the attributes of tafhīm and isti'lā, the phonemes /ض/ and /ظ/, although they are confused due to some similarities in terms of articulatory mechanics, differ from each other with serious differences due to their phonological functions. The phonemes /ض/ and /ظ/ have been the subject of extensive research in terms of both their phonetic and phonological properties since the early periods of the history of the Arabic language, and separate booklets have been written on these sounds in almost every period. In this study, a new analysis of the same subject will be made within the framework of modern linguistic findings and the science of Qiraat. These sounds will be compared in terms of phonetics and the phonological differences that may occur as a result of the changes of these sounds will be emphasized.

Keywords: Phonology, Phonetics, Phoneme, Arabic Linguistics, Tajwid, Qiraat.

Giriş

İnsan dilleri seslerle örülüdür. Bu seslere, *konuşma sesleri* denir. Konuşma sesleri, *konuşma organları* (organs of speech / أعضاء النطق) marifetiyle üretilir ve dilbilimin bu *dil seslerini* (phones / أصوات كلامية) inceleme konusu yapan iki alt disiplini vardır. Bunlardan biri *sesbilgisi* (phonetics / علم الأصوات اللغوية), diğeri ise *sesbilim* (phonology / علم وظائف الأصوات اللغوية)'dir. Fonetik ya da sesbilgisi "*İnsan dilinin seslerini, işlevlerini ve iletişim açısından taşıdıkları özellikleri göz önünde bulundurmaksızın salt fiziksel yönleriyle inceleyen dal.*"¹ olarak tanımlanır. Yani *sesbilgisi*, dil seslerinin nasıl üretilip işitildiğini, deneysel yöntem ve bulgular eşliğinde ele alır; bu yüzden de bir laboratuvar bilimidir.

¹ Ahmet Kocaman vd., *Dilbilim Sözlüğü* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2011), 225.

1799'la tarihlenen ve Yunanca “phōno-” (ses) ile “-logia” (bilim) yapısından oluşan (phono- + -logy)² fonolojiye gelince, terim, “belirli dillerin veya genel olarak dilin ses sistemleriyle ilgilenen dilbilim dalı”³ anlamını ihtiva eder. Diğer bir deyişle fonoloji, “sesleri bildirişimdeki işlevleri açısından inceleyen bilim dalı”dır.⁴ Yani sesbilim için dil seslerinin oluşturuluşları değil dil dizgesindeki işlevleri önemlidir.

Özet olarak bu disiplin; ses (phone / صَوْتٌ كَلَامِيٌّ), sesbirim (phoneme / فُونِيمٌ), hece (syllable / مَقْطَعٌ صَوْتِيٌّ) yapılarının; vurgu (stress / نَبْرٌ) ile ton (tone / نَعْمَةٌ) gibi parça sesbirimlerin (segmental phoneme / فُونِيمٌ فَوْقَطِيٌّ) -ki sesbirimler veya fonemler dilin anlam ayırt edici en küçük birimleridir- ve parçalarüstü sesbirimlerin (suprasegmental phoneme / فُونِيمٌ فَوْقِيٌّ) belirli bir dilde nasıl işlediğini; bununla birlikte hangi seslerin dil içinde ayırt edici birimler olduğunu inceler.

Türkçede fonoloji ve sesbilim terimlerine ek olarak aynı bilimi ifade etmede “görevsel sesbilim”⁵ ve “sesdizimi”⁶ terimleri de kullanılmıştır. Arapçada

² Etymonline, “Online Etymology Dictionary”, (Erişim Tarihi: 14.08.2023), https://www.etymonline.com/word/phonology#etymonline_v_35976

³ Edward Keith Brown - James Edward Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics* (UK: Cambridge University Press, 2013), 342.

⁴ Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Multilingual Yayınları, 2002), 168.

⁵ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Ankara: TDK Yayınları, 2003), 2:9.

⁶ Ömer Demircan, *Türkçenin Sesdizimi* (İstanbul: DER Yayınları, 2015), 1.

ise sesbilim; “عِلْمُ الصَّوْتِ”¹⁰, “صَوْتِيَّاتٌ وَظَيْفِيَّةٌ”⁹, “عِلْمُ التَّوْنِيْمَاتِ”⁸, “صَوَاتٌ”⁷, “عِلْمُ وَظَائِفِ الْأَصْوَاتِ اللَّغَوِيَّةِ”¹¹ ve “عِلْمُ التَّشْكِيْلِ الصَّوْتِيِّ”¹² gibi terimlerle karşılır.

Fonoloji veya sesbilim, dil yapısının bilimsel incelenmesi olarak tanımlanan dilbilim disiplini oluşturan temel alanlardan biridir. Sesbilimin konusunun ne olduğunu anlamının bir yolu da onu dilbilimdeki diğer alanlarla karşılaştırmaktır. Buna göre sesbilim, *cümle yapısı* (sözdizim), *kelime yapısı* (biçimbilim) veya *dillerin zaman içinde nasıl değiştiği* (tarihsel dilbilim) gibi çalışmalardan farklı olarak dildeki *ses yapısının* incelenmesidir.¹³

Seslerin, işlevsel açıdan analizini yapan sesbilimin Arapçadaki ilk çalışmaları, fonetik çalışmalarla paralel olarak aynı dönemde, yani Hicrî II. (M. VIII.) ve III. (M. IX.) yüzyıllarda başlar. Bu dönemdeki fonoloji çalışmalarının temelini; *el-Ḥalil b. Aḥmed el-Ferāhīdī*'nin (öl. 175/791) “Kitābu'l-‘Ayn”, *Sībeveyhī*'nin (öl. 180/796) “el-Kitāb” ve *el-Muberrid*'in (öl. 285/898) “el-Muktedāb” adını taşıyan meşhūr eserleri oluşturur. Hicrî V. (M. XI.) asır ve takip eden dönemlerde ise fonolojik konular, genellikle, kıraat ilmine yönelik eserler içerisinde ayrıntılı bir şekilde yer alırken, bazen de bu alana yönelik müstakil eserlerde karşılık bulur.

⁷ İṣām Nūruddīn, *‘İlmu vezā’ifi l-aṣvāt il-luġaviyye: el-fūnūlūciyā* (Beyrūt: Dāru’l-fikrī’l-Lubnānī, 1992), 23. Kanaatimizce Arapça terimler içerisinde en isabetlisi budur. Bu adlandırmaya göre mezkūr bilim, bütün seslerle değil sadece “luġavī/dilsel sesler”le ilgilenmiş olmaktadır.

⁸ Abdelkader Fassi Fehri, *A Lexicon of Linguistic Terms: English-French-Arabic* (Lebanon: Dar al Kitāb al Jadid United Co., 2009), 249.

⁹ Ḥalil İbrāhīm Ḥammāş, *Mu‘cemu l-muṣṭalahāt il-luġaviyye ve ş-şavtiyye: İnkliżi-‘Arabī* (Baġdād: Maṭba‘atu’r-raşīd, 1982), 176.

¹⁰ Tevfiġ ‘Aziz ‘Abdullāh el-Bezzāz vd., *Mu‘cemu muṣṭalahāt il-ilmī-luġa: Faransī-İnkliżi-‘Arabī* (‘Ammān: Dāru zehrān, 2010), 122.

¹¹ Mubārak Mubārak, *Mu‘cemu l-muṣṭalahāt il-elsuniyye: Faransī-İnkliżi-‘Arabī* (Beyrūt: Dāru’l-fikrī’l-Lubnānī, 1995), 224.

¹² Ramzī Munīr Ba‘albekī, *Mu‘cemu l-muṣṭalahāt il-luġaviyye: İnkliżi-‘Arabī* (Lubnān: Dāru’l-ilm li’l-melāyīn, 1990), 378.

¹³ David Odden, *Introducing Phonology* (US: Cambridge University Press, 2005), 2.

Bu müstakil eserlerin çoğunun, çalışmamızın esas konusunu teşkil eden /ض/ ve /ظ/ fonemleriyle ilgili olarak kaleme alındığını ve bu kapsamlı çalışmalarda, yer yer mezkûr sesbirimlerin *fonetik* özelliklerinin izahı yapılırken yer yer de bu sesler arasındaki değişimin *fonolojik* sonuçları üzerinde durulduğunu söyleyebiliriz. Konuya hasredilen bu klâsik kaynaklardan bazıları şunlardır:

1. *el-Farq beyne 'd-dâdi ve 'z-zâ'*: Kıraat ilminin otoritelerinden biri olarak kabul edilen Ebû 'Amr ed-Dānī'nin (öl. 444/1052) telifi olan bu eser, 143 sayfa tutarında olup Prof. Dr. Hâtim Şâlih eđ-Dāmin (1938-2013) tarafından tahkik edilerek Dāru'l-Beşâ'ir adlı bir yayınevi aracılığıyla 2007'de Dımaşk'ta neşredilmiştir.

2. *eđ-Dād ve 'z-zâ'*: Ebu'l-Ferac Muḥammed b. 'Ubeydillāh b. Suheyl en-Naḥvī'nin (öl. 460/1067) telif ettiği bu eser, 120 sayfa tutarında olup Prof. Dr. Hâtim Şâlih eđ-Dāmin tarafından tahkik edilerek Dāru'l-Beşâ'ir aracılığıyla 2004'te Dımaşk'ta yayımlanmıştır.

3. *el-Farq beyne 'z-zâ' ve 'd-dād*: Ebu'l-Kāsım Sa'd b. 'Alī ez-Zencānī'nin (öl. 471/1078) müellifi olduğu bu eser, 56 sayfa tutarında olup yine Prof. Dr. Hâtim Şâlih eđ-Dāmin tarafından tahkik edilmiş ve Dāru'l-Beşâ'ir aracılığıyla 2004'te Dımaşk'ta yayımlanmıştır.¹⁴

4. *Haşru ḥarfi 'z-zâ'*: Ebu'l-Ḥasen 'Alī b. Muḥammed el-Ḥavlā el-Muḳri'in (öl. 485/1092) yazdığı eser, 27 sayfa olup Prof. Dr. Hâtim Şâlih eđ-Dāmin tarafından tahkik edilmiş ve Dāru'l-Beşâ'ir aracılığıyla 2003'te Dımaşk'ta basılmıştır.

5. *Ma'rifetu 'd-dād ve 'z-zâ'*: Ebu'l-Ḥasen 'Alī b. Ebi'l-Ferac el-Ḳaysī eş-Şikillī'nin (öl. V. asrın sonu/XII. asrın başı) kaleme aldığı bu eser, 63 sayfadan ibaret olup Prof. Dr. Hâtim Şâlih eđ-Dāmin tarafından tahkik edilmiş ve Dāru'l-Beşâ'ir aracılığıyla 2003'te Dımaşk'ta neşredilmiştir.

6. *el-Mişbāh fi'l-farq beyne 'd-dād ve 'z-zâ' fi'l-Ḳur'āni'l-'azīz*: Ebu'l-'Abbās Aḥmed b. Ḥammād b. Ebi'l-Ḳāsım el-Ḥarrānī'nin (öl. 618/1221) telifi olan

¹⁴ Bu risâlenin diğer bir tahkiki *Mūsā Benāy Ulvān el-Alilī* tarafından yapılmış ve *Vizāratu'l-Evḳāf ve ş-Şu'ûnu'd-Diniyye* tarafından 1982'de Irak'ta yayımlanmıştır.

eser, 40 sayfa tutarında olup Prof. Dr. Hâtim Şâlih eđ-Dâmin tarafından tahkik edilmiş ve Dâru'l-Beşâ'ir aracılığıyla 2003'te Dımaşk'ta yayımlanmıştır.

7. *Zâ'ātu'l-Kur'ân*: Ebu'r-Rabî' Suleymân b. Ebi'l-Kâsim et-Temimî es-Serakûsî'nin (öl. VI. asrın sonu/XIII. asrın başı) kaleme aldığı bu eser, 40 sayfa olup Prof. Dr. Hâtim Şâlih eđ-Dâmin tarafından tahkik edilmiş ve Dâru'l-Beşâ'ir aracılığıyla 2003'te Dımaşk'ta basılmıştır.

8. *Ma'rifetu'l-farq beyne'd-dâdi ve'z-zâ'*: Ebü Bekr Muhammed b. Aħmed el-İşbili'nin (öl. 634/1236) kaleme aldığı bu eser, 64 sayfa olup Prof. Dr. Hâtim Şâlih eđ-Dâmin tarafından tahkik edilmiş ve Dâru Nınavâ aracılığıyla 2005'te Dımaşk'ta yayımlanmıştır.

9. *ež-Zâ'*: Yûsuf b. İsmâ'îl b. 'Abdilcebbâr b. Ebi'l-Haccâc el-Makdisî (öl. 637/1239) tarafından kaleme alınan eser, 249 sayfa olup Prof. Dr. Hâtim Şâlih eđ-Dâmin tarafından tahkik edilmiş ve Dâru'l-Beşâ'ir aracılığıyla 2004'te Dımaşk'ta basılmıştır.

10. *el-İ'timâd fi nezâ'iri'z-zâ' ve'd-dâd*: Cemâluddîn Muhammed el-Ceyyânî (öl. 672/1273) tarafından yazılan eser, 96 sayfa olup Prof. Dr. Hâtim Şâlih eđ-Dâmin tarafından tahkik edilmiş ve Dâru'l-Beşâ'ir aracılığıyla 2004'te Dımaşk'ta neşredilmiştir.

11. *el-Farq beyne'd-dâdi ve'z-zâ'*: Ebü Bekr b. 'Abdillâh 'Alî eş-Şeybânî el-Mevşilî (öl. 797/1394) tarafından yazılan bu eser, 68 sayfa olup Prof. Dr. Hâtim Şâlih eđ-Dâmin tarafından tahkik edilmiş ve Dâru'l-Beşâ'ir aracılığıyla 2003'te Dımaşk'ta basılmıştır.

12. *Keyfiyyetu edâ'i'd-dâd*: "Saçaklızâde Maraşî" olarak bilinen Maraşlı Osmanlı âlimi Muhammed b. Ebî Bekr el-Mer'aşî (öl. 1150/1737)'nin yazdığı bu eser, 32 sayfa olup Prof. Dr. Hâtim Şâlih eđ-Dâmin tarafından tahkik edilmiş ve yine Dâru'l-Beşâ'ir aracılığıyla 2003'te Dımaşk'ta neşredilmiştir.¹⁵

¹⁵ Bu risâlenin bir Türkçe çevirisi, *Remzi Ateşyürek* tarafından yapılmış ve bu tercüme, "Dâd Harfî'nin Okunuş Özelliği, Muhammed Mer'aşî'nin Hayatı ve Eserleri" adıyla 2005'te, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nin 20-21. sayısının 237-252. sayfaları arasında neşredilmiştir.

13. *Şerhu ebyâti'd-Dâniyyi'l-erba'a fi usûli zâ'âti'l-Kur'ân*: Mu'ellifi meçhûl olan bu eser, 40 sayfa olup yine Prof. Dr. Hâtim Şâlih eđ-Dâmin tarafından tahkik edilmiş ve Dâru'l-Beşâ'ir aracılığıyla 2003'te Dımaşk'ta yayımlanmıştır.

Bu çalışmada, yukarıda isimleri zikredilip de konuyla doğrudan ilgisi olan kitaplar ve bunların yanı sıra konuya dolaylı olarak göndermede bulunan diğer birtakım eserler referans alınmak sûretiyle /ض/ ve /ظ/ sesbirimlerinin hem *fonetik* özellikleri araştırılacak hem de aynı fonemler arasındaki değişimin kısa bir *fonolojik* analizi yapılacaktır. Bu analiz yapılırken sözü edilen klasik eserlerden farklı olarak değerlendirmenin mihverini *kıraat* veya *tecvid* değil modern dilbilimin temel branşlarından *fonetik* ve *fonolojinin* yanı sıra *leksikoloji* oluşturacaktır.

1. /ض/ ve /ظ/ Fonemlerinin Ekleme Noktaları (Mahreçleri)

Yeryüzünde konuşulmakta olan dilleri vücuda getiren sesler, fiziksel birtakım hadiselerin vuku bulması neticesinde varlık gösterebilirler. Aynı şekilde, diller de mefhumların soyut dünyasından ancak bu seslerin fiziksel olarak varlık göstermeleri neticesinde kurtulur ve somutlaşırlar. Yoksa sadece zihinde şekillenen bir dil, -fertlerin "anlamlandırma" eylemini gerçekleştirebilmeleri açısından belli bir değeri haiz olabilirse de- sosyal bir/tek varlık olması yönüyle insanın "anlatma" ya da "anlaşma" eylemlerini gerçekleştirebilmesi noktasında hiçbir kıymet ifade etmeyecektir.

Dilin asıl fonksiyonu, fertlerin zihinlerinde teşekkül eden soyut mana dünyasını somutlaştırarak muhatap bireylere taşımak olduğuna göre, bu dili oluşturan ve o dilin karanlık dönemlerinde, kavramları, fiziksel dünyanın elemanları haline getirmek üzere kalıplaştırılan ses ve ses topluluklarının, işitici organlarda, algı yanılmasına mahal bırakmayacak bir şekilde artiküle edilmeleri gerekir. Aksi takdirde, "anlatılmak istenen" şeyle "anlaşılan" şey birbirinden farklı olacaktır. Örneğin; Arapçada bulunan /ض/ ve /ظ/ fonemlerinin doğru telaffuz edilmemeleri veya birbirleriyle aynıymış gibi telaffuz edilmeleri neticesinde, bu sesbirimlerin bünyesine dâhil olduğu kimi kelimeler, asıl bağlamlarından uzaklaşmış ve yanlış kodlanmış olur:

ضل /d/alle sapmak

ظَلَّ /z/alle dönüşmek

Örneklerde de görüldüğü üzere her bir ses, iki ayrı kelimedede, farklı bir anlamı çağrıştırmak üzere kodlanmış ve bir araya geldiği diğer seslerle oluşturduğu dizge içerisinde uygun olduğu yere konumlandırılmıştır.

Dilin, “düşünme (fikir) → söyleme (nutk) → işitme (sem´) → anlama (fehm)” dörtlüsü arasında cereyan eden bu yapısı içerisinde, seslerin fizyolojik yapı ve özelliklerinin tartışılmaz bir yeri vardır. Bu yüzden fonetik kapsamında yapılan “ses” analizleri, fonoloji ve semantik gibi “anlam” çerçeveli bilimlerin sağlıklı neticelere ulaşması açısından son derece önemlidir.

Standart Türkiye Türkçesinde ekleme noktası¹⁶, boğumlama noktası¹⁷ veya çıkak¹⁸ şeklinde ifade edilen ve klasik kaynaklarda meḥāricu'l-ḥurūf¹⁹ kavramıyla karşılanan sesbilgisel terim; Modern Standart Arapçada, sesbilgisine daha muvafık kavramlar olan meḥāricu'l-eşvāt²⁰ ve emākinu'n-nuṭk²¹ ifadelerinde karşılık bulmuştur. Bununla birlikte, geleneksel tecvid ve kıraat kitaplarında hâlâ meḥāricu'l-ḥurūf kavramı yaygın olarak kullanılmakta ve diğer modern sesbilgisi terimlerine pek yer verilmemektedir.

Maḥrec (مخرج) kelimesi, Arapçada “ḥ-r-c” (ح-ر-ج) üçlü kökünden türetilmiş bir kelime olup mef'al (مفعول) formunda bir ism-i mekândır. Sözlükte çıkış yeri²²

¹⁶ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 91.

¹⁷ Kocaman vd., *Dilbilim Sözlüğü*, 341.

¹⁸ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 91.

¹⁹ Ebū Bişr 'Amr b. 'Uşmān b. Ḳanber Sibeveyh, *el-Kitāb*, thk. 'Abdusselām Muḥammed Hārūn (el-Ḳāhira: Mektebetu'l-ḥānci, 1988), 4:431; Ebu'l-Abbās Muḥammed b. Yezid el-Muberrid, *el-Muḳteḍab*, thk. Muḥammed 'Abdulḥālīk 'Uḍayme (el-Ḳāhira: Vizāratu'l-evḳāf el-meclisu'l-a'lā li-ş-şu'ni'l-İslāmiyye lecnetu ihyā'it-turāşil-İslāmī, 1994), 1:328.

²⁰ Ğānim Ḳaddūri el-Ḥamed, *Ebhāşun cedīde fī ilmi'l-aşvāti vet-tecvīd* ('Ammān: Dāru 'ammār, 2011), 127.

²¹ Aḥmed Muḥtār 'Umer, *Dirāsetu ş-şavti'l-luġavī* (el-Ḳāhira: 'Alemlu'l-kutub, 2006), 116.

²² Muḥammed b. Ebī Bekr b. 'Abdillḳādir er-Rāzī, *Muḥtāru ş-şihāh*, thk. 'İşām Fāris el-Ḥarastānī ('Ammān: Dāru 'ammār, 2005), 92.

anlamına gelir. İstilahta ise “*harfin kendisinden neşet ettiği yer*”²³ veya “(dil) sesler(i) oluşturulurken eklemleyicilerin birbirine yaklaşması ya da değmesi sonucu ses yolunun daraldığı ya da tıkanıdığı yer”²⁴ şeklinde tanımlanmıştır. Bu kavramı tanımlamak için veya ona alternatif olarak eski ve yeni eserlerde *maḳṭa*²⁵, *hayyiz*²⁶, *mevḏi*²⁷, *medrac*²⁸, *mekān*²⁹ ve *nukṭa*³⁰ kelimeleri de kullanılmıştır. Bununla birlikte *hayyiz* kelimesini *maḥrec* kelimesinden ayıran bir nüansın olduğu da söylenmiştir.³¹ Bu ayırım, ilk terimin genel bir bölgeye işaret etmesi ve dolayısıyla da birden çok sesi içerebilmesi, ikincisininse tek sese ait olması şeklindedir.

1.1./ض/ Foneminin Ekleme Noktası (مخرج الضاد)

Kur'ân fonemleri içerisinde söylenişi en zor olan ve öteden beri Arap dili dışında başka bir dilde bulunmamasının³² düşünülmesi dolayısıyla da Arapçanın “Luḡatu'd-ḏād / ḏād dili” olarak isimlendirilmesini³³ sağlayan bu sese,

-
- ²³ Ebū 'Amr Uṣmān b. Sa'īd ed-Dānī, *et-Taḥdīd fil-itkāni ve't-tecwid*, thk. Gānim Ḳaddūri el-Ḥamed (Ammān: Dāru 'ammār, 2000), 102.
- ²⁴ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 91. (Parantez içi ek ifadeler bize aittir.)
- ²⁵ Ebu'l-Feth Uṣmān İbn Cinnī, *Sirru ṣinātil-i-rāb*, thk. Ḥasen Hindāvi (Dimeşq: Dāru'l-ḳalem, 1993), 1:6; Muḥammed b. Ebī Bekr el-Meraṣī, *Cuḥdul-muḳill*, thk. Sālim Ḳaddūri el-Ḥamed (Ammān: Dāru 'ammār, 2008), 123.
- ²⁶ el-Ḥalīl b. Aḥmed el-Ferāhīdī, *Kitābul-ayn*, thk. Mehdī el-Maḥzūmī - İbrāhīm es-Sāmerrāi (el-İrāk: Dāru'r-raṣīd, 1981), 1:58.
- ²⁷ Maḥmūd es-Serān, *İlmul-luḡa* (Beyrūt: Dāru'n-nehḏati'l-'Arabiyye, ts.), 90.
- ²⁸ Ebū Menşūr Muḥammed b. Aḥmed el-Ezherī, *Tehzībul-luḡa*, thk. 'Abdusselām Muḥammed Hārūn (el-Ḳāhira: Dāru'l-ḳavmiyyetil-'Arabiyye, 1964), 1:48.
- ²⁹ Raṣīd 'Abdurrahmān el-'Ubeydī, *Mucemu ṣ-ṣavtiyyāt* (el-İrāk: Merkezul-buḥūsi ve'd-dirāsati'l-İslāmiyye, 2007), 193.
- ³⁰ Muḥammed 'Alī el-Ḥūlī, *Mucemu ilmi'l-aṣvāt* (el-Memleketul-'Arabiyyetu's-Su'ūdiyye: Meṭābi'u'l-ferazdeki't-ticāriyye, 1982), 176.
- ³¹ Kemāl Muḥammed Bişr, *İlmul-aṣvāt* (el-Ḳāhira: Dāru ḡarīb, 2000), 180.
- ³² Ebu'r-Rabī Suleymān b. Ebi'l-Ḳāsim et-Temīmī es-Seraḳūsi, *Zāūtul-Ḳurān*, thk. Ḥātim Şalīḥ eḏ-Ḍāmin (Dimeşq: Dāru'l-beṣā'ir, 2003), 5.
- ³³ Kees Versteegh, “Treatise on the Pronunciation of the Ḍād: Introduction”, *Studies in the Linguistic Structure of Classical Arabic*, ed. Leah Kinberg - Kees Versteegh (Leiden: Brill, 2001), 197.

telaffuzu üzerine müstakil risâleler kaleme alınacak ölçüde büyük bir önem atfedilmiştir. Öyle ki bu kitapçıklardan birinin müellifi olan eş-Şikillî (öl. V. asrın sonu/XII. asrın başı), mezkûr fonemle ilgili olarak şunları söyleyebilmiştir: “Azîz ve Celîl olan Allâh; Kur’ân-ı Kerîm dili olan Arapçayı ‘ض’ ve ‘ظ’ harfleriyle temyiz ederek, onu, diğer dillerden ayırt etti.”³⁴ Bununla birlikte, günümüzde bazı dillerde bu foneme oldukça benzeyen sesler de yok değildir. Örneğin; Polonya dili *Polcada* (Lehçe) bulunan /ż/ fonemi, Profesör Versteegh’in de belirttiği gibi, Arapçadaki /ض/ sesbirimiyle telaffuz açısından benzerlik arz eder.³⁵ Aslında eski dil âlimlerinden biri olan *Cemheratu'l-Luğa* sahibi İbn Durayd (öl. 321/933) da /ض/ sesinin, az da olsa bazı acem dillerinde kullanıldığından söz etmektedir.³⁶

Kadîm dil bilgini Sibeveyhi (öl. 180/796), /ض/ foneminin çıkış noktasını “*dilin yan tarafının ucu*” (evvelu hâfeti'l-lisân) ile mukâbilindeki “*azı dişleri*” (el-edrâs) olarak belirler.³⁷ Bu görüşünde ona, dilcilerden İbn Cinnî (öl. 396/1005)³⁸; kıraatçilerdense Mekkî b. Ebî Tâlib el-Çaysî (öl. 437/1045)³⁹, el-Mehdevî (öl. 440/1048)⁴⁰, Ebû ‘Amr ed-Dânî (öl. 444/1052)⁴¹, İbnu'l-Bâziş (öl. 540/1145)⁴², İbnu'l-Cezerî (öl. 833/1429)⁴³ ve eş-Şafâkûsî (öl. 1118/1706)⁴⁴ gibi farklı dönemlerden birçok âlim de muvafakat eder.

³⁴ Ebu'l-Hasen ‘Alî b. Ebi'l-Ferac el-Çaysî eş-Şikillî, *Marifetu'l-ğâdi ve z-zâ*; thk. Hâtim Şâlih ed-Đâmin (Dimeşk: Dâru'l-beşâir, 2003), 19.

³⁵ Versteegh, “Pronunciation of the Đād”, 197.

³⁶ Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Durayd, *Cemheratu'l-luğa*, thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî (Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 1:41.

³⁷ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4:433.

³⁸ İbn Cinnî, *Sirru şinâ'ati'l-irâb*, 1:47.

³⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib el-Çaysî, *er-Riâye li-tecvîdî'l-kirâe ve tahkîki lafzi t-tilâve*, thk. Aḥmed Ḥasen Ferḥât ('Ammân: Dâru 'ammâr, 2008), 184.

⁴⁰ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. 'Ammâr el-Mehdevî, *Şerḥu'l-hidâye*, thk. Ḥâzîm Se'îd Ḥayder (er-Riyâd: Mektebetur-ruşd, 1994), 2:76.

⁴¹ ed-Dânî, *et-Taḥdîd*, 103.

⁴² Ebü Cafer Aḥmed b. 'Alî b. Aḥmed b. Ḥalef el-Enşârî İbnu'l-Bâziş, *el-İknâ' fi'l-Kirâ'ati's-Seb*; thk. 'Abdulmecîd Kaṭâmiş (Dimeşk: Dâru'l-fîkr, 1982), 1:172.

Ünlü dilcilerden biri olan el-Muberrid ise [ض] sesinin çıkışının “*avurt*” (eş-şidk) olduğunu belirtir.⁴⁵ Bu görüşünde ona Ebu'l-Ferac Muhammed b. 'Ubeydillâh b. Suheyl en-Nahvî (öl. 460/1067) de katılır.⁴⁶ Bu tez, bir öncekinin antitezi olmayıp *dilin yan kenarı* ve *azı dişlerinin*, mezkûr sesin teşekkülü esnasında *avurtla* da ilgisi olduğunu ifade etmeye yöneliktir. Zira Ebû 'Amr ed-Dânî (öl. 444/1052) de mezkûr sesin çıkışı olarak *azı dişlerinden* söz etmiş ve daha sonra ise bununla bağlantılı bir şekilde kimi okuyucuların sağ, kimi okuyucuların ise sol *avurdu* kullandıklarına değinmiştir.⁴⁷

[ض] sesi teşekkül ederken, *dil kenarının ucu* (evvelu hâfeti'l-lisân) *azı dişlerine* (el-eğrâs) temas ettirilir. Ne var ki bu sesin telaffuzu sırasında kimileri dilin *sağ kenarını* kullanırken, kimileriye *sol kenarını* kullanır. Bu uygulama ise Sibeveyhi'nin (öl. 180/796) “...مِنَ الْجَانِبِ الْأَيْسَرِ أَوْ مِنَ الْجَانِبِ الْأَيْمَنِ... / ...ya **sol** taraftan ya da **sağ** taraftan...”⁴⁸ ifadeleriyle kaynaklandırılır. Aynı ifadeler, sonraki dönemlerde çeşitli dilci ve kıraatçiler tarafından da tekrar edilir.⁴⁹ İbnu'l-Cezerî de aynı cümleyi alıntıladıktan sonra okuyucuların çoğunun *sol* tarafı tercih ettiğini, buna mukâbil çok az bir kısmının ise *sağ* tarafı tercih ettiğini vurgular.⁵⁰ Bazı kaynaklarda ashaptan 'Umer b. el-Ĥattâb'ın (öl. 23/643), [ض] sesini, dilin her iki kenarını da kullanarak telaffuz ettiği rivâyet edilir.⁵¹ Ayrıca

⁴³ Ebu'l-Ĥayr Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî, *et-Temhüd fî ilmi't-tecvîd*, thk. 'Ali Ĥuseyn el-Bevvâb (er-Riyâd: Mektebetu'l-me'ârif, 1985), 130.

⁴⁴ Ebu'l-Ĥasen 'Ali en-Nürî eş-Şafâkusî, *Tenbihul-gâfilîn ve irşâdul-câhilîn*, thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer (Tûnus: Mu'essesâtu 'Abdulkerîm b. 'Abdillâh, 1974), 83.

⁴⁵ el-Muberrid, *el-Mukteđab*, 1:379.

⁴⁶ Ebu'l-Ferac Muhammed b. 'Ubeydillâh b. Suheyl en-Nahvî, *eđ-Dâdu ve z-zâ*; thk. Ĥatim Şâlih eđ-Dâmin (Dimeşq: Dâru'l-beşâ'ir, 2004), 13.

⁴⁷ ed-Dânî, *et-Taĥdîd*, 103.

⁴⁸ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4:433. (Vurgular bize aittir.)

⁴⁹ el-Muberrid, *el-Mukteđab*, 1:329; İbn Cinnî, *Sirru şinâtil-irâb*, 1:47; ed-Dânî, *et-Taĥdîd*, 103.

⁵⁰ Ebu'l-Ĥayr Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr fîl-ķirâütil-aşr*, thk. 'Ali Muhammed eđ-Ĥabbâ' (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, ts.), 1:200.

⁵¹ Şihâbuddîn Aĥmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Ĥaşâlânî, *el-Mustetâb fî't-tecvîd*, thk. es-Seyyid Yûsuf Aĥmed (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 2008), 91.

bazı hadîs koleksiyonlarında, Hz. Muḥammed'den (s.a.v.) "*Dād harfîni nutketmekte Arapların en fasîhi benim.*"⁵² şeklinde bir hadîs de nakledilmiştir.⁵³

Sibeveyhi, el-Muberrid ve İbn Cinnî gibi âlimlerin teliflerinde /ض/ foneminin telaffuzundan söz edilirken *azı dişleri* için "alt" ya da "üst" gibi tavsifler yer almaz ve *azı dişleri* manasına gelen "el-eḍrās" kelimesi yalın olarak kullanılır. Bununla birlikte daha sonraki teliflerde ve özellikle de kıraat ve tecvîd kitaplarında bu dişler için "üst" tavsifi de kullanılır ve /ض/ foneminin dil kenarının *üst azı dişler* (el-eḍrāsü'l-'ulyā) ile teması sonucunda oluştuğu vurgulanır.⁵⁴

Konuyla ilgili olarak son söylenmesi gereken şey; teoride [ض] sesinin teşekkülü konusunda eski-yeni bilginler arasında bir uzlaşının olduğu, fakat buna karşın pratikte aynı durumun geçerliliğini çoğu kez koruyamadığıdır.

1.2. /ظ/ Foneminin Ekleme Noktası (مخرج الظاء)

Telaffuzu, [ض] sesi kadar olmasa da bir hayli zor olan /ظ/ fonemi hakkında, Arap dili tarihinin en mühim simalarından biri olan el-Ḥalîl b. Aḥmed'in şöyle dediği nakledilmektedir: "*Zā'; Arabî bir harftir ve Arapça, sâir milletlerden herhangi biriyle bu seste müşterek olmamasından ötürü, onlardan ayrılır.*"⁵⁵

Zā' sesinin, ilk dönemlerde her ne kadar Arapça dışında bir dilde olmadığı iddia edilmişse de günümüz için bunu söylemek mümkün görünmemektedir. Zira Türkçenin diyalektlerinden biri olan *Türkmen Türkçesinde*, bu sesin kalın vokaller öncesinde hemen hemen aynısı hâlâ kullanılmaktadır.⁵⁶

⁵² Bk. el-'Aclünî, *Keşfu'l-Ḥafâ*, no: 2428.

⁵³ Hadîs olarak nakledilen bu sözün sahîh olmadığı, mevzû olduğu söylenmiştir. (Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1:220.)

⁵⁴ el-Meraşî, *Cuhd*, 130.

⁵⁵ eş-Şikillî, *Marife*, 19.

⁵⁶ Mehmet Kara, *Türkçenin İzinde* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2009), 189.

[ظ], peltek-dişsil seslerden biridir ve Arapçada peltek-dişsil olan sesbirimler /ث/, /ذ/ ve /ظ/'dir.⁵⁷ Bu sesler, dil ucu kenarının üst ve alt kesici diş dizilerinin arasına alınmasıyla oluşturulan seslerdir.⁵⁸

2. /ض/ ve /ظ/ Fonemlerinin Ekleme Biçimleri (صفات الضاد والطاء)

Bir dilde bulunan seslerin tamamı, farklı ekleme bölgeleri aracılığıyla teşekkül etmeyip bunlardan bazıları, aynı çıkak bölgesine istinat eder. Hâl böyle olunca da *ekleme noktaları* aynı ya da benzer olan sesleri, birbirinden ayırt etmek üzere, bu seslerin karakteristik yapılarını oluşturan birtakım *nitelikler* devreye girer. Seslere ait olan bu niteliklerin tümünü birden karşılamak için de Arapçada *şifât*⁵⁹, İngilizcede *manners of articulation*⁶⁰, Türkçede ise *ekleme biçimleri*⁶¹ terimi kullanılır. Bu terimi modern dilbilim açısından şu şekilde tanımlayabiliriz: “Ünsüzlerin oluşumunda, akciğerlerden, gırtlaktan, artdamaktan gelen havanın, sesin ekleme noktasından geçiş biçimi.”⁶²

Klasik tecvid ve kıraat kaynaklarına göre bu iki sestem [ض] da bulunan sıfatlar *isti'lā'* (telaffuz sırasında dilin büyük bir kısmının üst damağa yükselmesi), *isti'āle* (telaffuz sırasında sesin dil kenarından dil ucuna kadar uzaması), *cehr* (sesin mahrecine istinadının kuvvetli olması), *iḥbāk* (dil üstünün büyük bir kısmının üst damağa kapanması); [ظ] da bulunan sıfatlar ise *cehr*, *isti'lā'* ve *iḥbāk*tır.⁶³ Görüldüğü üzere mezkûr sesler *cehr*, *isti'lā'* ve *iḥbāk* gibi sıfatlarda müşterek; *isti'āle* sıfatında ise muhtelifdir.

3. /ض/ ve /ظ/ Fonemleri Arasındaki Değişimin Fonolojik Analizi

Genel olarak ses çalışması, *akustik bilimini* ifade eder. Özel olarak insan dilinin seslerini araştıran bilim için kullanılan terim de *fonetiktir*. Bu insan ses-

⁵⁷ Manşür b. Muḥammed el-Ġamidī, *eş-Şavtiyyātu'l-Arabîyye* (er-Riyâd: Mektebetu't-tevbe, 2000), 64.

⁵⁸ Necip Üçok, *Genel Fonetik* (İstanbul: Multilingual Yayınları, 2007), 45.

⁵⁹ ed-Dānī, *et-Taḥdīd*, 105.

⁶⁰ Parviz Birjandi - Mohammad Ali Salmani-Nodoushan, *An Introduction to Phonetics* (Iran: Zabankadeh Publications, 2005), 33.

⁶¹ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 91; Kocaman vd., *Dilbilim Sözlüğü*, 115.

⁶² Kocaman vd., *Dilbilim Sözlüğü*, 115.

⁶³ ed-Dānī, *et-Taḥdīd*, 105-110; İbnu'l-Cezerī, *et-Temhīd*, 86-99.

lerinin seçimi ve kalıplarının tek bir dilde incelenmesine ise *fonoloji* denir. Bir dilin seslerinin nasıl çalıştığına dair tam bir fikir edinmek için, sadece ilgili dilin fonetiğini değil; aynı zamanda fonolojik sistemini de incelemek gerekir.⁶⁴ Fonoloji, esasen bir dildeki konuşma seslerinin sistemlerinin ve kalıplarının tanımını içerir ve teoriktir. Bu teorik durumu nedeniyle fonoloji; konuşma seslerinin gerçek fiziksel eklemlenmesinden ziyade, dildeki seslerin soyut veya zihinsel yönüyle ilgilenir.⁶⁵

Fonoloji ya da sesbilim, “fonem/sesbirim” teorisine dayanır. Fonolojik literatürde birden fazla *sesbirim* tanımı vardır. Yaygın olan, belirli bir dilde anlam ayırt edici olan sesin *fonem* olarak kabul edilmesidir. Bu tanımda geçen “ayırt edici” ifadesi ile “kontrast”, yani “ayrimsal işlevi olan” ses kastedilmektedir.⁶⁶ Örneğin Kur’ân-ı Kerîm’de geçen “الطَّافِرُ” (galip) ve “الصَّافِرُ” (dokumacı) kelimeleri, sadece /ض/ ve /ظ/ fonemlerinin değişimiyle ayırt edilebilmekte ve farklı manalar ifade edebilmektedir. Yani verilen kelimelerde geçen sesbirimler, anlam ayırt edici bir işlev icra etmektedir.

Sesbilimle ilgili bu kısa bilgilerden sonra, Kur’ân’da geçen ve aşağıda listelenen bazı kelimelerdeki /ض/ ve /ظ/ sesbirimlerinin değişimlerinin fonolojik tahlilini yapabiliriz⁶⁷:

الطَّافِرُ	galip	الصَّافِرُ	dokumacı
الْحُطُّ	baht	الْحُضُّ	teşvik etme
النَّاطِرُ	bakan	النَّاضِرُ	parlak, pürüzsüz
الْحَاظِرُ	engel, mani	الْحَاضِرُ	bulunan, tanık
الْقَطُّ	kalbin katılaşması	الْقَضُّ	ayırılma, dağılma
الْعَيْطُ	hınç, kin	الْعَيْضُ	eksik olma

⁶⁴ Beverley Collins - Inger Mees, *Practical Phonetics and Phonology* (US: Routledge, 2013), 9.

⁶⁵ George Yule, *The Study of Language* (US: Cambridge University Press, 2010), 42.

⁶⁶ Philip Carr, *A Glossary of Phonology* (UK: Edinburgh University Press, 2008), 123.

⁶⁷ Buradan itibaren verilen madde başlıklarında es-Serağüsî'nin “Zâ'ātu'l-Kur'ân” adlı eseri esas alınmıştır.

الظَّنُّ

bilgi; şüphe

الضَّنُّ

cimri olma

3.1. “الظَّافِرُ” ve “الضَّافِرُ” Maddesi

Kur'ân'da “الظَّافِرُ” maddesi, sadece bir yerde geçer ki⁶⁸ o da “ مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ ” ifadesidir.⁶⁹ Sözü edilen kelime “الغَالِبُ” (galip) manasındadır⁷⁰ ve aslı da “kazanmak, başarmak, üstesinden gelmek” anlamındaki “ظَفَرَ عَلَيْهِ” eylemidir.⁷¹ “الضَّافِرُ” kelimesine gelince; bu, “ipek, saç veya bunlara benzer örülebilen şeyleri ören/dokuyan” anlamına gelir.⁷² Zira maddesi “ضَمَّرَ/يَضْمُرُ” olup bu kelime de “örmek, dokumak” demektir⁷³ ki âyette geçen kelime ile hiçbir ilgisi yoktur. Söz konusu iki kelimedeki /ض/ ve /ظ/ sesbirimlerinin değişimlerinin anlamı nasıl etkilediği açıktır.

3.2. “الْحُظُّ” ve “الْحُضُّ” Maddesi

Kur'ân'da geçen “الْحُظُّ” maddesi, “النَّصِيبُ الْمُقَدَّرُ”⁷⁴ (kaderde olan nasip) ve “الْبَيْحُتُ” (baht) anlamlarındadır.⁷⁵ *Nasip* manası “لِلدَّكْرِ مِثْلَ حِطِّ الْأَنْثَبِيِّنَ” ibaresinde⁷⁶, *baht* anlamı ise “إِنَّهُ لُدُو حِطِّ عَظِيمٍ”⁷⁷ ibaresinde Kârun'dan söz edilirken kastedilir.⁷⁸ “الْحُضُّ” maddesine gelince; o, “التَّخْرِيسُ عَلَى طَلَبِ الْأَشْيَاءِ”⁷⁹ yani “bir şeyleri talep etmeye

⁶⁸ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hammâd b. Ebi'l-Kâsim el-Harrânî, *el-Mişbâh fil-farq beyne'l-dâdi ve z-zâ' fil-Kur'âni'l-azîz*, thk. Hâtim Şâlih eđ-Đâmin (Dimeşk: Dâru'l-beşâir, 2003), 21.

⁶⁹ Fetih Sûresi, 48/24. “Sizi onlara muzaffer kıldıktan sonra...”

⁷⁰ es-Serağûsi, *Zâ'ât*, 13.

⁷¹ er-Râğib el-İşfehânî, *Mufradâtu elfâzîl-Kur'ân*, thk. Şafvân 'Adnân Dâvüdi (Dimeşk: Dâru'l-ğalem, 2011), 535.

⁷² es-Serağûsi, *Zâ'ât*, 14.

⁷³ Mecduddin Muğammed b. Ya'ğûb el-Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-muğît*, thk. Enes Muğammed eş-Şâmî - Zekeriyâ Câbir Ağmed (el-Kâhira: Dâru'l-ğadis, 2008), 977.

⁷⁴ el-İşfehânî, *Mufradât*, 243.

⁷⁵ es-Serağûsi, *Zâ'ât*, 14.

⁷⁶ Nisâ Sûresi, 4/11. “...erkeğe iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder...”

⁷⁷ Kasas Sûresi, 28/79. “Doğrusu o çok şanslı!”

⁷⁸ Nisâ Sûresi, 4/11.

⁷⁹ es-Serağûsi, *Zâ'ât*, 14.

teşvik veya azmettirme” anlamına gelir ve Kur’ân’da 3 yerde geçer. Bunlar: “ وَلَا يُخَضُّ عَلَى طَعَامِ الْمَسْكِينِ ”⁸⁰ ve “ وَلَا تَخَاضُونَ عَلَى طَعَامِ الْمَسْكِينِ ”⁸¹ ifadeleridir. Mezkûr kelimelerde yer alan /ض/ ve /ظ/ sesbirimlerinin değişimlerinin anlamı değiştireceği barizdir.

3.3. “النَّاطِرُ” ve “النَّاضِرُ” Maddesi

“النَّاطِرُ” maddesi, “gözün görmesi”ni ifade eder⁸² ve bu anlamıyla da Kur’ân’da birçok yerde geçer ki bunlardan biri “ أَلَى رَجْمًا نَاطِرَةً ”⁸³ ibaresidir. “النَّاضِرُ” maddesiye, “النَّاعِمُ”⁸⁴ yani “parlak, pürüzsüz” veya “عَضُّ حَسَنٌ”⁸⁵ yani “hoş tazelik, körpelik” anlamına gelmekte olup “ وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ ”⁸⁶, “ وَلَقَدْ هَمَّتْ نَاضِرَةٌ وَاسْتَوْرَا ”⁸⁷ ve “ تَعْرِفُ فِي ”⁸⁸ âyetlerinde geçer. Mezkûr kelimelerde yer alan /ض/ ve /ظ/ sesbirimlerinin değişimlerinin anlam üzerindeki etkisi, açık bir şekilde gözlemlenebilmektedir.

3.4. “الْحَاطِرُ” ve “الْحَاضِرُ” Maddesi

“الْحَاطِرُ” maddesi, “الْمَانِعُ”⁸⁹ yani “mâni, engel” veya “الْحَجْرُ”⁹⁰ yani “kısıtlama, yasak” anlamlarına gelir ve bu manalarıyla da Kur’ân’da iki yerde geçer. Bun-

⁸⁰ Hâkka Sûresi, 69/34; Mâ’ûn Sûresi, 107/3. İfade her iki sûrede de aynı şekilde geçer. “Yoksulu doyurmaya teşvik etmezdi.”

⁸¹ Fecr Sûresi, 89/18. Bu ifade de geçen “ وَلَا تَخَاضُونَ ” kelimesinin kıraat imamlarından Ebû ‘Amr ve Ya’kûb tarafından “ وَلَا يَخْضُونَ ” şeklinde okunduğu da bir vakiadır. Bk. ‘Abdullâh b. ‘Abdilmu‘min el-Vâsi‘î, *el-Kenz fil-kirâ’ât-il-uşr*, thk. Hâlid Aḥmed el-Meşhedânî (el-Ḳâhira: Mektebetu’s-sekâfeti’l-diniyye, 2004), 2:715.

⁸² es-Seraḳûsî, *Zâ’ât*, 16.

⁸³ Kıyamet Sûresi, 75/23. “Rablerine bakarlar.”

⁸⁴ es-Seraḳûsî, *Zâ’ât*, 17.

⁸⁵ el-İşfehânî, *Mufradât*, 811.

⁸⁶ Kıyamet Sûresi, 75/22. “O gün bazı yüzler ıslıl ışıldır.”

⁸⁷ İnsan Sûresi, 76/11. “...yüzlerine bir aydınlık ve içlerine bir sevinç verir.”

⁸⁸ Mutaffifîn Sûresi, 83/24. “O dirliğin parıltısını yüzlerinde görürsün.”

⁸⁹ es-Seraḳûsî, *Zâ’ât*, 18.

⁹⁰ er-Râzî, *Muḥtâr*, 78.

lardan biri “وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْطُورًا”⁹¹, diğeri ise “فَكَانُوا كَهَيْئَةِ الْمُحْتَظِرِ”⁹² ibaresidir. “الْحَاضِرُ” maddesiye, “الشَّاهِدُ”⁹³ yani “*mevcut, bulunan, tanık*” anlamına gelir ve “أَنْ تَكُونَ بِحَارَةٍ”⁹⁴ ile “وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ”⁹⁵ gibi birçok âyette geçer. Maddelerde yer alan /ض/ ve /ظ/ sesbirimlerinin değişimleri, görüldüğü üzere, anlam üzerinde ciddi bir rol oynamaktadır. Zira sözcüklerin biri “*yasak*” diğeri ise anlam açısından onunla hiç ilgisi bulunmayan “*mevcut*” anlamını ihtiva etmektedir.

3.5. “الْفُضُّ” ve “الْفَضُّ” Maddesi

Kur'ân'da “الْفُضُّ” maddesi, “فَسَاوَةَ الْقَلْبِ” (kalbin katlaşması) ve “عَلِطَ الطَّبِيعِ” (katı tabiatlılık) anlamlarında kullanılır.⁹⁶ Kelime ayrıca “الْحَتِيبُ الْكَلَامِ”⁹⁷ (kaba lisanlı) manasında da gelir. Mezkûr madde, Kur'ân'da sadece “وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا عَلِيطَ الْقَلْبِ”⁹⁸ ibaresinde yer alır. “الْفَضُّ” maddesine gelince o “التَّفْرِقَةُ” ve “التَّكْسِيرُ” yani “*ayrılma, parçalara ayrılıp dağılma*”⁹⁹ anlamlarına gelir ve Kur'ân'da bu anlamlarıyla birçok yerde bulunur. Bunlardan biri, “لَا تَفْضُوا مِنْ حَوْلِكَ”¹⁰⁰ âyetidir. Mezkûr fonemler arasında olası bir değişimin anlama etkisi ortadadır.

3.6. “الْعَيْطُ” ve “الْعَيْضُ” Maddesi

“الْعَيْطُ” maddesi, “الْإِيمْيَاءُ” (öfkeyle dolma), “الْحَنْقُ” (hınç, kin) ve “شِدَّةُ الْغَضَبِ” (şiddetli kızgınlık) anlamlarına gelir¹⁰¹ ve Kur'ân'da birçok yerde geçer. Bun-

⁹¹ İsrâ Sûresi, 17/20. “Rabbinin ihsanı kısıtlanmış değildir.”

⁹² Kamer Sûresi, 54/31. “Ağıla konulan kuru ot gibi oluverdiler.”

⁹³ es-Serağûsî, *Zâ âit*, 18.

⁹⁴ Bakara Sûresi, 2/282. “Yalnız, aranızda hemen alıp verdiğiniz peşin ticaret olursa...”

⁹⁵ Nisâ' Sûresi, 4/8. “Miras taksiminde akrabalar ... hazır bulunursa...”

⁹⁶ es-Serağûsî, *Zâ âit*, 20.

⁹⁷ Muḥammed b. Mukerram b. 'Alî b. Aḥmed İbn Manzûr, *Lisânu l-Arab*, thk. 'Abdullâh 'Alî el-Kebîr vd. (el-Ḳâhira: Dâru'l-me'ârif, 1981), 5:3438.

⁹⁸ Âlu İmrân Sûresi, 3/159. “Şayet kaba, katı kalpli birisi olsaydın...”

⁹⁹ es-Serağûsî, *Zâ âit*, 20.

¹⁰⁰ Âlu İmrân Sûresi, 3/159. “...muhakkak etrafından dağılırlardı.”

¹⁰¹ es-Serağûsî, *Zâ âit*, 20.

lardan ikisi “وَإِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْأَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ قُلْ مُؤْمِنُوا بِعَيْضِكُمْ”¹⁰² ile “وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ”¹⁰³ ibareleridir. “الْعَيْضُ” maddesiye, “النَّقْصُ”¹⁰⁴ yani “eksilmek, eksiltmek, eksik olmak” anlamına gelir ve “وَالْعَيْضُ الْمَاءُ”¹⁰⁵ ile “وَمَا تَعْيِضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ”¹⁰⁶ ifadelerinde geçer. Bütün bunlar bize, iki fonemin değişimlerinin, anlam üzerindeki etkilerinin boyutunu göstermektedir.

3.7. “الظَّنُّ” ve “الضَّنُّ” Maddesi

Kur’ân’da “الظَّنُّ” maddesi farklı anlamlarda kullanılır. Bunlardan biri “الْعِلْمُ” (bilmek, bilgi) ve “الْيَقِينُ” (şüphesiz bilgi, kati olarak bilmek) anlamıdır.¹⁰⁷ Bu anlama örnek olarak “الَّذِينَ يَطْمَئِنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَافُوا رَبِّهِمْ”¹⁰⁸ ve “إِنِّي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلَافٍ حِسَابِيَّةٌ”¹⁰⁹ âyetleri gösterilebilir. “الظَّنُّ” maddesinin diğer bir anlamı ise “الشَّكُّ” (şüphe) ve “التُّهْمَةُ” (zan, tevehhüm) şeklindedir.¹¹⁰ Maddenin bu anlamına da “مَا كُنتُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعٌ”¹¹¹ âyetiyle “إِن نَّظُنُّ إِلَّا ظَنًّا”¹¹² âyeti örnek olarak verilebilir.

“الضَّنُّ” maddesiye Kur’ân’da bir kıraat ihtilafına konu olmuştur. Bu ihtilaf, Tekvîr Sûresi’nin “وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ”¹¹³ âyetinde geçen “بِضَنِينٍ” kelimesi üzerindedir. Kıraat imamlarından İbn Keşîr (öl. 120/738), Ebû ‘Amr (öl. 154/771) ve el-Kisâ’î (öl. 189/805) sözü edilen kelimeyi /ظ/ fonemiyle “بِظْنِينٍ” biçiminde okurlarken; Nâfi‘ (öl. 169/785), ‘Aşim (öl. 127/745), İbn ‘Âmir (öl. 118/736) ve

¹⁰² Âlu İmrân Sûresi, 3/119. “...yalnız kaldıklarında da size öfkelerinden parmaklarını ısırrırlar. ‘Öfkenizden çatlayın’ de!”

¹⁰³ Âlu İmrân Sûresi, 3/134. “...öfkelerini yutanlar...”

¹⁰⁴ es-Serağûsî, Zâ’ât, 21.

¹⁰⁵ Hûd Sûresi, 11/44. “Böylece su çekildi.”

¹⁰⁶ Ra’d Sûresi, 13/8. “...rahimlerin neyi eksiltip neyi artıracacağı...”

¹⁰⁷ es-Serağûsî, Zâ’ât, 22.

¹⁰⁸ Bakara Sûresi, 2/46. “Onlar, Rablerine kavuşacaklarına ve O’na döneceklerine kesin olarak iman eden kişilerdir.”

¹⁰⁹ Hâkka Sûresi, 69/20. “Doğrusu ben, hesabımla karşılaşacağımı biliyordum.”

¹¹⁰ es-Serağûsî, Zâ’ât, 22.

¹¹¹ Nisâ’ Sûresi, 4/157. “Bu hususta zanna uyma dışında hiçbir bilgileri yoktur.”

¹¹² Câsiye Sûresi, 45/32. “Ancak bir zandan ibaret olduğuna kaniyiz.”

¹¹³ Tekvîr Sûresi, 81/24. “O, gayp konusunda töhmet altında (veya cimri) değildir.”

Hamza (öl. 156/773) /ض/ fonemiyle “بُصَيْنِ” şeklinde okumuşlardır.¹¹⁴ Buna göre “بُظَيْنِ” ifadesi “الثَّهْمَةُ” anlamına gelirken, “بُصَيْنِ” ifadesi de “الْبَحِيلُ” (cimri) anlamını içermiş olmaktadır.¹¹⁵ Bu son örneğe göre, her iki fonemin değişiminin fonolojik etkisi, makbul bir kıraatin bünyesinde de gözlemlenebilmektedir.

Sonuç

Kur'ân dili fonetik ve fonolojisinin mühim mevzularından birini oluşturan /ض/ ve /ظ/ sesbirimleri üzerine yaptığımız bu kısa inceleme neticesinde şu sonuçlara ulaşmış bulunuyoruz:

1. Kur'ân diline ve dolayısıyla da Standart Arapçaya ait seslerin artsüremli ve eşsüremli analizlerinin doğru yapılabilmesi açısından modern dilbilimin ilgili disiplinlerine başvurmak yerinde olacaktır.

2. Kur'ân'ın doğru anlamlandırılmasında, seslerinin doğru telaffuz ve analiz edilmesinin çok mühim bir yeri vardır. Bu seslerin artikülasyon mekaniğini ortaya koyması açısından dilbilimin alt disiplinlerinden fonetiğe ait verilerin, seslerin anlamsal sistematığının ortaya konulabilmesi açısından da fonoloji verilerinin dikkate alınması elzemdir.

3. Hem Kur'ân Arapçası, hem Klasik Arapça ve hem de Modern Standart Arapça açısından bazı seslerin artikülasyonları zor bulunmuş ve bu seslerin telaffuzlarının nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğiyle ilgili konular dil, kıraat ve tecvîd bilginlerinin zihinlerini asırlar boyunca meşgul etmiştir.

4. Fonetik konu olmaları açısından bu seslerden, fonolojiye konu olmaları bakımından da bu sesbirimlerden en çok üzerinde durulanı /ض/; söylenişi yönüyle de bu sesbirimle en çok karıştırılanı /ظ/ olmuştur. Hatta bu sesleri ayrı ayrı veya karşılaştırmalı olarak inceleyen müstakil eserler kaleme alınmıştır. Bu eserler de ya sözü edilen sesbirimlerin sadece telaffuz mekaniklerini

¹¹⁴ 'Abdullāh b. 'Abdilmu'min el-Vāsītī, *el-Kenz fil-ķirā'ūtil-aşr*, thk. Ḥālid Aḥmed el-Meşhedānī (el-Ķāhira: Mektebetu's-şekāfeti'd-dīniyye, 2004), 2:707.

¹¹⁵ es-Seraķūsī, *Zā'ūt*, 22.

ortaya koymak üzere yazılmış ya da her iki sesbirimin değişimine göre şekillenen kelimelerin fonolojik yönlerini öne çıkarmıştır.

5. Bu manada hem fonetik hem de fonolojik araştırmalar; Batı'da henüz tam sistematiğe bürünmeden yüzyıllar önce Klasik dönem Arap dilbilimi, kıraat ve tecvîd çalışmalarında karşılık bulabilmiştir.

6. Hem eski hem de yeni eserlerde uzun uzun tartışılan /ض/ ve /ظ/ sesbirimlerinin Arapçaya özgü sesler olduğu dile getirilmişse de durumun böyle olmadığı ve bazı dillerde bu seslerin aynalarının veya benzerlerinin bulunduğu müşahede edilmiştir. Bununla birlikte özellikle de /ض/ sesbiriminin Arapçanın tipik seslerinden biri olduğu kabul edilmelidir.

7. Üzerinde durulan /ض/ ve /ظ/ sesbirimlerinin birbirine karıştırılmasıyla çok ciddi anlam değişikliklerinin oluşacağı gözlenmiş, bunun Kur'ân'ın doğru anlaşılması önünde ciddi bir problem oluşturacağı tespit edilmiştir.

Kaynakça

Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 3 Cilt. Ankara: TDK Yayınları, 2. Basım, 2003.

Ba'albekî, Ramzî Munîr. *Mu'cemu'l-muştalahâti'l-luğaviyye: İnkilîzî-'Arabî*. Lubnân: Dâru'l-'ilm li'l-melâ'yîn, 1990.

Bezzâz, Tevfik 'Azîz 'Abdullâh vd. *Mu'cemu muştalahâti 'ilmi'l-luğa: Faransî-İnkilîzî-'Arabî*. 'Ammân: Dâru zehrân, 2010.

Birjandi, Parviz - Salmani-Nodoushan, Mohammad Ali. *An Introduction to Phonetics*. Iran: Zabankadeh Publications, 2005.

Bişr, Kemâl Muḥammed. *'İlmu'l-aşvât*. el-Ḳāhira: Dâru ğarîb, 2000.

Brown, Edward Keith - Miller, James Edward. *The Cambridge Dictionary of Linguistics*. UK: Cambridge University Press, 2013.

Carr, Philip. *A Glossary of Phonology*. UK: Edinburgh University Press, 2008.

Collins, Beverley - Mees, Inger. *Practical Phonetics and Phonology*. US: Routledge, 2013.

- Dānī, Ebū 'Amr 'Uṣmān b. Se'īd. *et-Taḥdīd fi'l-itkāni ve't-tecvīd*. thk. Ğānim Ḳaddūrī el-Ḥamed. 'Ammān: Dāru 'ammār, 2000.
- Demircan, Ömer. *Türkçenin Sesdizimi*. İstanbul: DER Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Ezherī, Ebū Menşūr Muḥammed b. Aḥmed. *Tehzību'l-luġa*. thk. 'Abdusselām Muḥammed Hārūn. 16 Cilt. el-Ḳāhira: Dāru'l-ḳavmiyyeti'l-'Arabiyye, 1964.
- Fehri, Abdelkader Fassi. *A Lexicon of Linguistic Terms: English-French-Arabic*. Lebanon: Dar al Kitab al Jadid United Co., 2009.
- Ferāhīdī, el-Ḥalīl b. Aḥmed. *Kitābu'l-'ayn*. thk. Mehdī el-Maḥzūmī - İbrāhīm es-Sāmerrā'ī. 8 Cilt. el-İrāk: Dāru'r-raşīd, 1981.
- Firūzābādī, Mecduddīn Muḥammed b. Ya'ḳūb. *el-Ḳāmūsu'l-muḥīṭ*. thk. Enes Muḥammed eş-Şāmī - Zekerıyyā Cābir Aḥmed. 1 Cilt. el-Ḳāhira: Dāru'l-ḥadīs, 2008.
- Ğāmidī, Manşūr b. Muḥammed. *eş-Şavtiyyātu'l-'Arabiyye*. er-Riyād: Mektebetu't-t-evbe, 2000.
- Ḥamed, Ğānim Ḳaddūrī. *Ebhāşun cedīde fi 'ilmi'l-aşvāti ve't-tecvīd*. 'Ammān: Dāru 'ammār, 2011.
- Ḥammāş, Ḥalīl İbrāhīm. *Mu'cemu'l-muştalahāti'l-luġaviyye ve's-şavtiyye: İnkliżi-'Arabī*. Bağdād: Maṭba'atu'r-raşīd, 1982.
- Ḥarrānī, Ebu'l-'Abbās Aḥmed b. Ḥammād b. Ebi'l-Ḳāsim. *el-Mişbāḥ fi'l-farḳ beyne'd-dādi ve'z-zā' fi'l-Ḳur'āni'l-'azīz*. thk. Ḥātım Şālīḥ eḍ-Ḍāmin. Dimeşḳ: Dāru'l-beşā'ir, 2003.
- Ḥūlī, Muḥammed 'Alī. *Mu'cemu 'ilmi'l-aşvāt*. el-Memleketu'l-'Arabiyyetu's-Su'ūdiyye: Metābi'u'l-ferazdeḳi't-ticāriyye, 1982.
- İbn Cinnī, Ebu'l-Feth 'Uṣmān. *Sırru şinā'ati'l-i'rāb*. thk. Ḥasen Hindāvī. 2 Cilt. Dimeşḳ: Dāru'l-ḳalem, 1993.
- İbn Durayd, Ebū Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen. *Cemheratu'l-luġa*. thk. Remzī Munīr Ba'lebekkī. 3 Cilt. Beyrūt: Dāru'l-'İlmi li'l-Melāyīn, 1987.
- İbn Manzūr, Muḥammed b. Mukerram b. 'Alī b. Aḥmed. *Lisānu'l-'Arab*. thk. 'Abdullāh 'Alī el-Kebīr vd. 6 Cilt. el-Ḳāhira: Dāru'l-me'ārif, 1981.

- İbnu'l-Bāziş, Ebū Ca'fer Aḥmed b. 'Alī b. Aḥmed b. Ḥalef el-Enşārī. *el-İknā' fi'l-Kirā'āti's-Seb'*. thk. 'Abdulmecid Kaṭāmiş. 2 Cilt. Dimeşq: Dāru'l-fikr, 1982.
- İbnu'l-Cezerī, Ebu'l-Ḥayr Muḥammed b. Muḥammed. *en-Neşr fi'l-kirā'āti'l-aşr*. thk. 'Alī Muḥammed eḍ-Ḍabbā'. 2 Cilt. Beyrūt: Dāru'l-kutubi'l-ilmīyye, ts.
- İbnu'l-Cezerī, Ebu'l-Ḥayr Muḥammed b. Muḥammed. *et-Temhīd fī 'ilmi't-tecvīd*. thk. 'Alī Ḥuseyn el-Bevvāb. er-Riyād: Mektebetu'l-me'arif, 1985.
- İşfehānī, er-Rāğib. *Mufradātu elfāzi'l-Kur'an*. thk. Şafvān 'Adnān Dāvūdī. Dimeşq: Dāru'l-ḳalem, 2011.
- Kara, Mehmet. *Türkçenin İzinde*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2009.
- Kaştālānī, Şihābuddīn Aḥmed b. Muḥammed b. Ebī Bekr. *el-Mustetāb fi't-tecvīd*. thk. es-Seyyid Yūsuf Aḥmed. Beyrūt: Dāru'l-kutubi'l-ilmīyye, 2008.
- Ḳaysī, Mekki b. Ebī Tālib. *er-Ri'āye li-tecvīdi'l-kirā'e ve tahkiki lafzi't-tilāve*. thk. Aḥmed Ḥasen Ferḫāt. 'Ammān: Dāru 'ammār, 2008.
- Kocaman, Ahmet vd. *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Mehdevī, Ebu'l-'Abbās Aḥmed b. 'Ammār. *Şerḫu'l-hidāye*. thk. Ḥāzim Se'īd Ḥayder. er-Riyād: Mektebetu'r-ruşd, 1994.
- Mer'aşī, Muḥammed b. Ebī Bekr. *Cuhdu'l-muḳill*. thk. Sālim Ḳaddūrī el-Ḥamed. 'Ammān: Dāru 'ammār, 2008.
- Mubārak, Mubārak. *Mu'cemu'l-muştalahāti'l-elsuniyye: Faransi-İnklizi-'Arabī*. Beyrūt: Dāru'l-fikri'l-Lubnānī, 1995.
- Muberrid, Ebu'l-'Abbās Muḥammed b. Yezīd. *el-Muḳtedāb*. thk. Muḥammed 'Abdulḫālik 'Uḍayme. 4 Cilt. el-Ḳāhira: Vizāratu'l-evḳāf el-meclisu'l-a'lā li's-şu'ūni'l-İslāmiyye lecnetu ihyā'it-turāsi'l-İslāmī, 1994.
- Naḫvī, Ebu'l-Ferac Muḥammed b. 'Ubeydillāh b. Suheyli. *eḍ-Ḍādu ve'z-zā'*. thk. Ḥātīm Şāliḫ eḍ-Ḍāmin. Dimeşq: Dāru'l-beşā'ir, 2004.

- Nüruddîn, 'İşâm. *'İlmu vezâ'ifi'l-aşvâti'l-luğaviyye: el-fünûlûciyâ*. Beyrût: Dâru'l-fikri'l-Lubnânî, 1992.
- Odden, David. *Introducing Phonology*. US: Cambridge University Press, 2005.
- Râzî, Muḥammed b. Ebi Bekr b. 'Abdilḳâdir. *Muḥtârû's-şihâh*. thk. 'İşâm Fâris el-Ḥarastânî. 'Ammân: Dâru 'ammâr, 2005.
- Şafâkusî, Ebu'l-Hasen 'Alî en-Nürî. *Tenbîhu'l-ğâfilîn ve irşâdu'l-câhilîn*. thk. Muḥammed eş-Şâzelî en-Neyfer. Tûnus: Mu'essesâtu 'Abdulkerîm b. 'Abdillâh, 1974.
- Seraḳûsî, Ebu'r-Rabî' Suleymân b. Ebi'l-Ḳâsim et-Temîmî. *Zâ'ātu'l-Ḳur'ân*. thk. Ḥâtîm Şâlih eş-Ḍâmin. Dimeşk: Dâru'l-beşâ'ir, 2003.
- Se'rân, Maḥmûd. *'İlmu'l-luğa*. Beyrût: Dâru'n-nehḍati'l-'Arabiyye, ts.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. 'Uşmân b. Ḳanber. *el-Kitâb*. thk. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn. 4 Cilt. el-Ḳâhira: Mektebetu'l-hâncî, 1988.
- Şikilli, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ebi'l-Ferac el-Ḳaysî. *Ma'rifetu'd-dâdi ve'z-zâ'*. thk. Ḥâtîm Şâlih eş-Ḍâmin. Dimeşk: Dâru'l-beşâ'ir, 2003.
- Üçok, Necip. *Genel Fonetik*. İstanbul: Multilingual Yayınları, 2007.
- Vardar, Berke vd. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları, 2002.
- Vâsiṭî, 'Abdullâh b. 'Abdilmu'min. *el-Kenz fi'l-ḳirâ'āti'l-aşr*. thk. Ḥâlid Aḥmed el-Meşhedânî. 2 Cilt. el-Ḳâhira: Mektebetu's-seḳâfeti'd-dîniyye, 2004.
- Versteegh, Kees. "Treatise on the Pronunciation of the Ḍād: Introduction". *Studies in the Linguistic Structure of Classical Arabic*. ed. Leah Kinberg - Kees Versteegh. 197-199. Leiden: Brill, 2001.
- Yule, George. *The Study of Language*. US: Cambridge University Press, 2010.
- 'Ubeydî, Raşid 'Abdurrahmân. *Mu'cemu's-şavtiyyât*. el-İrâḳ: Merkezu'l-buḥûsî ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 2007.
- 'Umer, Aḥmed Muḥtâr. *Dirâsetu's-şavti'l-luğavî*. el-Ḳâhira: 'Âlemu'l-kutub, 2006.